

ШИШКІНА Є. К., аспірантка НТУ “ХПІ”

**ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ НЕОБОВ'ЯЗКОВИХ
ГРОШЕЙ М. ХАРКОВА (1918-1920РР.).**

За допомогою джерелознавчого аналізу письмових джерел з'ясовано причини появи і масового поширення незагальнообов'язкових грошей, законодавчу основу емісій, функціональні особливості необов'язкового грошового обігу міста. Проаналізовано особливості зовнішнього вигляду харківських бон 1918-1920 років за хронологічними, палеографічними, сфрагістичними та іншими ознаками.

Необхідним елементом вивчення будь-якої проблеми в історії є максимальне залучення найрізноманітніших джерел. Паперові гроші, які теж є історичними джерелами, несуть багато цінної інформації, необхідної для наукових досліджень. Залучення таких нетрадиційних джерел та їх вивчення набуває останнім часом значної наукової актуальності.

У запропонованій роботі розповідається про необов'язкові гроші Харкова, які оберталися серед жителів міста у 1918-1920 роках. Тема статті є складовою частиною ширшої теми. В перспективі її можна перетворити в глибоке наукове дослідження усіх відомих на сьогоднішній день необов'язкових грошей Харкова за допомогою більшого кола джерел та літератури, розширення хронологічних рамок, використання нових методів і т.д.

Для того, щоб зрозуміти яке місце у цій великій темі займає запропонована стаття необхідно з'ясувати які етапи пройшов український необов'язковий грошовий обіг. Умовно можна виділити кілька «піків» випуску бон.

Перший - відноситься до 1914-1917 років і пов'язаний з розрухою років Першої світової війни. Однак він охоплює західні регіони країни і майже не стосується нашого міста.

Другий – належить до 1918-1920 років. У цей час випуск грошей було пов'язано з «грошовим голодом» і розмінною кризою громадянської війни. Він набув найбільшого розмаху за всю історію України й охопив всю її територію, у тому числі Харків.

Третій пік припадає на 1921-1925 роки, коли вже набрала сили тверда валюта (“червонец”), однак проблема дрібних грошей усе ще не була вирішена, і у країні продовжували використовуватися незагальнообов'язкові гроші.

Четвертий пік охоплює першу половину 90-х років XX століття і пов'язаний з фінансовою кризою країн СНД, яка склалася в результаті ліквідації СРСР. У порівнянні з попередніми двома піками цей - незначний і охоплює усього кілька харківських організацій, одна з яких (Харківський тракторний завод) користується паперовими незагальнообов'язковими грошима дотепер.

Тож, у 1918-1920 рр. у нашому місті оберталася найбільша кількість різноманітних грошей. Тому вивчення бон цього періоду є дуже важливим елементом історичних досліджень.

Інтерес до паперових грошей громадянської війни з'явився одразу після її закінчення. Населення активно збирало бони тих часів формуючі власні колекції. Саме ці колекції стали основою для подальших наукових досліджень. На сьогоднішній день хоча і відомо багато таких робіт, але основна їх частина стосується обов'язкових грошей [27,46,47 та ін.]. Досліджень, пов'язаних з історією обігу різноманітних необов'язкових грошей небагато [10, 16, 51 та ін.]. З історії харківських незагальнообов'язкових грошей автору відомі лише кілька статей і одна книга, що були видані харківським колекціонером М.В.Абросимовим [1-4]. Інші роботи лише опосередковано пов'язані з проблемою. Ані спеціальних, ані узагальнюючих робіт з цієї теми досі немає.

Існування доволі значної кількості джерел, знайдених автором, дозволило розпочати дослідження в цій сфері. Для розкриття теми роботи було використано речовинні і письмові джерела, серед яких - гроші з приватних колекцій і Харківського історичного музею, джерела документальні - накази, постанови, рішення організацій-емітентів і т.п. і оповідальні - спогади, листи, публіцистика.

Дослідження проводилось з метою з'ясувати, яку інформацію можна отримати та було отримано в результаті джерелознавчого аналізу необов'язкових грошей Харкова 1918-1920 років.

Для цього необхідно було виконати ряд завдань:

- За допомогою речовинних джерел з'ясувати особливості зовнішнього вигляду харківських бон за хронологічними, палеографічними, сфрагістичними та іншими ознаками і таким чином встановити, яку інформацію вони несуть.

- За допомогою документальних та оповідальних джерел визначити причини появи і масового поширення незагальнообов'язкових грошей, законодавчу основу емісій (або її відсутність), зрозуміти як і чому населення користувалося бонами. І в такий спосіб з'ясувати функціональні особливості необов'язкового грошового обігу міста.

Перш ніж приступити до розкриття теми, необхідно відзначити один важливий момент. У літературі зустрічаються різні визначення поняття «незагальнообов'язкові гроші». Серед боністів вже довгий час йде дискусія про те, які гроші відносити до загальнообов'язкових, а які до незагальнообов'язкових грошей [21, 45, 50 та ін.]. Запропонована стаття не ставить своєю метою вирішити цю проблему і призупинити дискусію. Вона призначена лише для того, щоб вивчити гроші органів місцевої влади, різних організацій, установ, які були випущені для обігу серед невеликої частини населення, у даному випадку серед жителів нашого міста. Саме ці гроші в роботі будуть називатися «незагальнообов'язковими».

Важливим етапом у вивченні необов'язкових паперових грошей є їхня джерелознавча критика.

Автор роботи намагався провести аналіз речових джерел за найважливішими ознаками (емблематичною, палеографічною, сфрагістичною і т.д.).

Емблематичний аналіз необов'язкових грошей Харкова 1918-1920 років широко використати не вдалось, оскільки лише незначна частина бон має герби чи емблеми. Більшість цих грошей не несе ніякого ідеологічного або політичного навантаження.

Лише бони Харківської контори Державного банку мали герб царської влади. Це, однак, пов'язано не з монархічним спрямуванням цієї організації, а з тим, що грошами тут служили царські цінні папери (3,6% зобов'язання 1912 року) [23]. На бонах Харківської центральної електричної станції знаходився

герб радянської держави, що свідчило про підпорядкування цієї організації радянській владі [23]. Цим і обмежується список бон, які мають герби або емблеми.

Важливими є палеографічні ознаки грошей Харкова.

Бумага, барви, якість друку і таке інше можуть свідчити про ресурси, якими розпоряджалися емітенти, а також про їх відношення до грошей. Судячи з палеографічного аналізу харківських бон ресурси були невеликими. А відношення до емісій недбалі, що можна пояснити впевненістю емітентів в тимчасовості їхніх випусків.

За допомогою палеографічного аналізу було встановлено належність емісії до того або іншого емітенту. Усі бони Харкова мали назву емітенту, надруковану або написану від руки у повному або скороченому вигляді. Крім того, іноді на грошах було позначено місто випуску – Харків (бони товариства споживачів «Рівність», торгово-промислового товариства на паях «А.В. Чичкін», ощадно-позичкового товариства «Автокредит», та інших) [24, 26], а в деяких випадках можна зустріти повну адресу організації-емітенту, його магазинів, у яких можна було використати випущені гроші (бони Російського товариства торгівлі аптекарськими товарами, аптеки С.Б.Щавинського, кондитерської А.Х.Дирберга та інших) [24,26].

Палеографічні ознаки допомагають встановити сферу обігу грошей, оскільки на більшості бонів міста зазначалася територія (бони Харківського губернського земства) [23], коло осіб та організацій, які можуть використовувати гроші (бони Харківського Взаємкредиту, Харківського товариства Заохочування Рисистого Кіннозаводства, та інших) [23,25].

Судячи з написів на необов'язкових грошах основна їхня частина нічим не забезпечувалась. Виключенням були лише не випущені в обіг гроші Харківського губернського земства. Вони, як зазначалося на бонах, забезпечувались майном і прибутками емітенту [23].

Палеографічний аналіз допоміг встановити національний характер емітенту завдяки мові, яку було використано для написання тексту бонів (для грошей Харківського губернського земства - українську, для Товариств споживачів «Калкало» і «Самодіяльність» - єврейська [23,24], для усіх інших російська).

Наявність або відсутність серії та номеру на бонах у деяких випадках була ознакою того, що одні бони знаходились у обігу, а інші так там і не з'явилися.

Використання старої або нової орфографії на харківських грошах є свідченням, в даному випадку, не стільки часу випуску, скільки ступеню впливу на харків'ян радянської влади та обізнаності емітентів у її законах. Більшість бонів мали тексти у старій орфографії. Це, скоріш за все, відбувалося через звичку керівництва та членів емітенту до старої орфографії, незнанням або несерйозним відношенням до законів радянської влади.

Особливо хотілося б виділити бони клубу службовців Харківського Міського громадського управління, бо це були єдині гроші, палеографічні ознаки яких, свідчать про причини випуску бон [26]. А також гроші Харківського губернського земства, що були єдиними бонами на яких зазначалося, що випуск є цілком легальним і підставою для того є постанова емітенту. Емітент також попереджав про покарання у випадку фальсифікації [23].

Деякі бони Харкова мали написи, що вказували на умови за яких гроші є дійсними і можуть без перешкод знаходитись в обігу (гроші Російського паровозобудівного і механічного товариства) [23].

Сфрагістичні ознаки бон Харкова в основному були представлені прямокутними, овальними та круглими печатками, а також різноманітними надпечатками. Їхній аналіз допоміг у ряді випадків встановити належність випуску, бо більшість печаток на Харківських бонах мали позначення емітенту. Переважно печатки були ознакою того, що гроші мають право на обіг. На бонах Загальностудентського кооперативу, наприклад, було написано, що гроші без печаток недійсні [24].

Надпечатки на грошах «Автокредиту» були свідченням розширення сфери обігу цих необов'язкових грошей серед жителів міста (за межі організації-емітента) [23,24].

Хронологічний аналіз дозволив встановити час випуску грошей та термін їхнього обігу, бо на основній частині необов'язкових грошей було позначено ці дати. Судячи з хронологічних та палеографічних даних більшість емітентів

вважали свої бони тимчасовими платіжними засобами, бо в обов'язковому порядку вказували термін їхнього обігу.

Харківські бони носили найрізноманітніші назви: «бони», «чеки», «купони», «марки» і таке інше. В основному вони були невеликих номіналів: від 10 копійок до 25 карбованців. Ці метрологічні дані теж свідчать про тимчасовість необов'язкового грошового обігу, причиною появи якого стала недостатня кількість розмінних грошей.

Філігранний аналіз в даному дослідженні не використовувався оскільки майже всі необов'язкові гроші Харкова 1918-1920 років не мали ніяких засобів захисту та друкувалися на папері будь-якої якості. Лише гроші Харківської контори державного банку мали водяні знаки. Але це пов'язано з тим, що зобов'язання, які було перетворено на гроші, друкувалися ще за царських часів [23].

Іконографічний аналіз у даному дослідженні використати взагалі не довелось, бо на грошах зображень майже немає.

Зустрічаються на бонах орнаментальні ознаки, але їх теж небагато. В основному це графічні та флористичні елементи, що складають рамки бон або заповнюють всю поверхню знака.

Було знайдено лише два зображення на грошах Харкова. На бонах Студентського кооперативу при Харківському Технологічному інституті були намальовані два перехрещених молота [22]. Сьогодні можна лише здогадуватися, що значило це зображення. На думку автора воно символізувало технічний характер учбового закладу. Хоча, можливо, тут було використано радянську символіку. На грошах єврейського кооперативу «Самодіяльність» були намальовані дві руки, що потискають одна одну [24]. Судячи з того, що одну руку ніби протягнуто з боку тієї частини бони, де все написано російською мовою, а іншу – з боку тексту єврейською мовою, то можна припустити, що руки є символом домовленості між російськими та єврейськими робітниками, які були членами цієї організації.

Що стосується епіграфічного аналізу, то його було використано лише по відношенню до грошей Харківської контори Державного банку, оскільки на бонах цієї організації є надпечатка, що свідчить про зміну ролі царських зобов'язань,

випущених в 1912 році. З 1918 року вони стали виконувати функцію грошей [23].

Таким чином, аналіз необов'язкових грошей Харкова 1918-1920 років дав багато цікавої інформації. Вона є свідченням про те, що брак матеріальних ресурсів у емітентів та тимчасовість обігу бонів, впливали на зовнішній вигляд грошей найнегативнішим чином, зводячи їх до невеличких аркушів паперу з найголовнішою інформацією, необхідною для тимчасового обігу. Тому естетична цінність необов'язкових грошей незначна.

Щоб провести джерелознавчий аналіз необов'язкових грошей Харкова необхідно було задіяти окрім речових і інші джерела.

Аналіз документальних та оповідних джерел допоміг отримати деяку інформацію про причини появи, широкого розповсюдження бон та особливості їхнього функціонування.

Завдяки їх вивченню було з'ясовано, що причинами появи та широкого використання необов'язкових грошей стали: по-перше, «грошовий голод», викликаний неможливістю задовольнити за допомогою випуску грошей потреб адміністративних та господарських органів; по-друге, розмінна криза, тому що норма насичення обігу паперовими грошима у Харкові була набагато нижче, ніж, наприклад, у Москві та Києві, які на той час були центрами обов'язкових грошових випусків. Воєнні дії перешкоджали вільному постачанню грошових знаків у місто. До того ж треба враховувати, що ще під час Першої світової війни з обігу зникла монета (золота і срібна). Про причини появи та розповсюдження бон свідчать центральні емісійні органи (Експедиція заготовлення державних паперів)[28], харківські місцеві органи влади (Міська дума, Харківська губерньська земська управа) [20,29], емітенти (Харківський паровозоремонтний завод, ощадно-позичкове товариство «Автокредит» та інші) [6,19] і т.д.

Дуже важливим є питання про легальність необов'язкового грошового обігу. Відомо, що фінансові органи Центральної Ради та гетьманату Скоропадського підтримували ідею випуску бон Харківським губерньським земством. [7,13,18,49 та ін.]. Вони були надруковані і повинні були опинитися в обігу, але радянська влада стала перепорою на шляху цієї грошової емісії. Земство не

випустило своїх бон та у кінці січня 1919 року перестало існувати як орган місцевої влади. У січні 1919 року вийшов наказ фінансового відділу Харківської ради робітничих депутатів, що забороняв випуски міських грошей та зобов'язував емітенти у п'ятиденний термін обміняти бони на офіційні гроші.[43] Через пресу про цей наказ інформував населення харківський комісар фінансів[14]. Однак, судячи з ситуації в грошовому обігу міста, яка склалася після публікації наказу у пресі, він не мав дії на практиці. Кількість та різноманітність необов'язкових грошей у 1919-1920 роках, навпаки, виросла. Про це свідчать терміни обертання та дати випуску бон, які було вказано на самих грошах. Наприклад, бони студентського кооперативу Харківського технологічного інституту були дійсні до 1 квітня 1920 року, Народного кооперативу – до травня 1919 року, аптеки С.Б.Щавинського – до 1 січня 1920 року, товариства «Діяч» - до 1 липня 1919 року. А на грошах товариства споживачів «Боротьба» і Харківських зборів прикажчиків були позначені 1919 та 1920 роки випуску.[22, 24, 26] Відомо, що у квітні 1919 року кілька емітентів (кооперативи «Самодіяльність», «Об'єднання» та «Міських службовців») навіть отримали від Харківського губерньського фінансового відділу, право випускати бони [44].

Таким чином, деякі необов'язкові гроші Харкова мали легальну підставу для знаходження в обігу. Органи влади (Української Народної республіки, Української держави та Української соціалістичної радянської республіки) вимушені були в деяких випадках давати дозвіл на випуск необов'язкових грошей, однак більшість організацій гроші друкувала неофіційно.

Таке положення не задовольняло радянські органи влади. Останні здійснювали активні дії, спрямовані на налагодження грошового обігу в державі[31-34, 39], виступаючи проти подальшого поширення використання необов'язкових грошей. Але усі їхні зусилля у період, який вивчається у статті, опинились марними. Лише у середині 20-х років ХХ століття фінансове становище УСРР значно покращилось і з'явилась постанова, стала основою для ліквідації необов'язкового грошового обігу. [11].

Сучасники (у спогадах і листах) вказували на важкий стан у сфері грошового обігу в часи громадянської війни. Вони ж

розповідають про необов'язковий грошовий обіг та ставлення населення до нього. За цією інформацією населення держави не було в захваті від необов'язкових грошей як від засобів нагромадження, але широко використовувало їх як засіб обміну. Невелика цінність необов'язкових грошей підштовхувала до першочергового використання при розрахунках саме бон [12,15,41,42].

Особливо треба відмітити роль преси 1918-1920 років («Боротьба», «Вісник півдня», «Відродження», «Голос півдня», «Донецький пролетарій», «Життя», «Земля і воля», «Комуніст», «Наш голос», «Наш південь», «Пролетарська правда», «Російське життя», «Південний край» і ін.) як джерела вивчення необов'язкового грошового обігу міста.

В ній пояснюються причини необхідності введення харківських бон [18,48 та ін.], розповідається про дії і рішення, прийняті місцевою владою щодо незагальнообов'язкового грошового обігу [38,48 та ін.], описуються особливості зовнішнього вигляду бон, вказується їхня номінальна вартість і випущена або запланована до емісії кількість грошей [8,9 та ін.]. У пресі вказувалась територія (Харківська губернія), на якій бони повинні були обертатися [7,18 та ін.]. Говорячи про необов'язкові гроші, автори статей вказували те коло осіб і організацій, які мають право їх використовувати [5,35 та ін.]. Через пресу сучасники розповідали про процес необов'язкового грошового обігу в місті [19]. Періодичні видання тих часів розповідають також про можливості й умови обміну бон на загальнообов'язкові гроші [18]. Харківська преса, у тому випадку, якщо які-небудь гроші вилучалися з обігу, інформувала про це населення, вказуючи терміни, умови вилучення, процес обміну їх на гроші, що залишаються в обігу [17,30,36,37 та ін.]. Такі офіційні повідомлення стосувалися і заборони випускати незагальнообов'язкові гроші [40].

Таким чином, аналіз документальних та оповідальних джерел допоміг відповісти на багато важливих питань. Було з'ясовано причини появи і масового поширення незагальнообов'язкових грошей, встановлено законодавчу основу емісій, відношення місцевого населення до бон та процес їх використання. Уся отримана з вказаних джерел інформація свідчить про те, що бони

випускалися в зв'язку з «грошовим голодом» і розмінною кризою, переважно нелегальним чином. Незагальнообов'язкові гроші були тимчасовими, дуже хорошими засобами обміну, оскільки випускались саме для цього. Вони на відміну від інших грошей не виконували функцій накопичення, поповнення бюджету і таке інше. Це і давалося взнаки при їх використанні – харківські бони були максимально функціональними.

Отже, у 1918-1920 роках в нашому місті широке поширення мали незагальнообов'язкові гроші. Історія їхнього обігу на сьогоднішній день має велику наукову актуальність, пов'язану з використанням нетрадиційних історичних джерел – паперових грошей. Дослідження може бути використане як істориками, так і економістами. Воно розкриває новий, ще маловідомий бік історії нашого міста.

Для досягнення поставлених завдань та розкриття мети роботи було використано значну частину відомих автору на сьогоднішній день речовинних і письмових джерел.

Аналіз перших привів до таких висновків:

- Емблематичні ознаки паперових грошей свідчать про те, що основна кількість необов'язкових грошей Харкова не несла ніякого ідеологічного або політичного навантаження.

- Судячи з палеографічного аналізу ресурси емітентів були невеликими, а відношення до виготовлення бон недбалим, що можна пояснити впевненістю емітентів в тимчасовості їхніх випусків. Емітенти були представлені різноманітними громадськими організаціями, органами місцевої влади, установами культури, громадського харчування і послуг. Гроші випускалися для обігу в місті, його значній частині або винятково серед співробітників і постійних клієнтів емітента. Основна частина бон нічим не забезпечувалась. Мова (українська, російська або єврейська), яку було використано для написання текстів бон, відображала національну спрямованість емітенту. Відсутність серії та номеру у деяких випадках була свідченням того, що бони в обігу не були. Переважне використання старої орфографії пояснювалось, скоріш за все, звичкою керівництва та членів емітенту до старих правил написання або незнанням чи несерйозним відношенням емітентів до закону про орфографію,

який прийняла радянська влада. Наявність підписів та печаток часто зазначалися як умова, за якої гроші є дійсними і можуть без перешкод перебувати в обігу.

- Сфрагістичні ознаки свідчили про право грошей на обіг, допомагали встановлювати належність випуску. Надпечатки були ознакою розширення сфери обігу бон серед жителів міста.

- Судячи з хронологічних даних майже усі емітенти визнавали свої бони тимчасовим платіжним засобом, бо гроші мали вказівки на терміни обігу.

- Про тимчасовість необов'язково грошового обігу свідчать найрізноманітніші назви грошей, що є метрологічними ознаками.

- Філігранний аналіз засвідчив відсутність у основної маси харківських бон засобів захисту.

- Іконографічний та орнаментальний аналіз показали переважну відсутність цих ознак на харківських грошах.

- Епіграфічні ознаки теж є скоріше виключенням ніж правилом по відношенню до бон міста.

Таким чином, речовинні джерела дозволили з'ясувати особливості зовнішнього вигляду харківських бон, що допомогло встановити естетичну цінність необов'язкових грошей нашого міста, яка виявилась незначною.

Аналіз письмових джерел призвів ще до ряду висновків:

- Письмові (як документальні, так і оповідальні) джерела вказують на те, що причинами появи та широкого розповсюдження необов'язкових грошей стали “грошовий голод” і розмінна криза в державі.

- Документальні джерела свідчать про те, що деякі з емітентів мали легальне право на випуск необов'язкових грошей. Більшість же організацій гроші друкувала неофіційно, приймаючи власні рішення з цього питання.

- Оповідальні джерела говорять, що населення широко використовувало харківські бони як засіб обміну. Це відбувалося завдяки існуванню авторитету емітента серед харків'ян – з одного боку, і небажанню тримати в себе такі малоцінні гроші – з іншого.

Таким чином, за допомогою письмових джерел було визначено причини появи і масового поширення

незагальнообов'язкових грошей, законодавчу основу емісій. Вони ж дозволили зрозуміти як та чому харків'яни користувались грошима. Це дало змогу визначити функціональні особливості необов'язкового грошового обігу міста, які полягали в тому, що незагальнообов'язкові гроші були тимчасовими, дуже хорошими засобами обміну, які на відміну від інших грошей не виконували функцій накопичення, поповнення бюджету і таке інше.

Список літератури:

1. *Абросимов М.В.* Боны старого города/ Абросимов М.В. // Деловая жизнь.-1998.-№3.- С.24-25;
2. *Абросимов М.В.* Боны старого города/ Абросимов М.В.// Деловая жизнь.- 1998.-№5.-С.30-34;
3. *Абросимов М.В.* Очерки истории бумажных денег Харькова./ Абросимов М.В. - Х.,1994. - 157с.;
4. *Абросимов М.В.* Печатали в Харькове боны/ Абросимов М.В.// Панорама.-2002.-29 марта;
5. Боны паравозного завода // Наш голос.- 1919. - 3 января;
6. Возрождение.- 1918. - 28 апреля;
7. Выпуск бон // Голос юга. - 1918.- 24 августа;
8. Выпуск бон // Наш юг. - 1918. - 18 апреля;
9. Выпуск бон // Наш юг.- 1918.- 4 мая;
10. *Гагенмейстер В.* Боны Каменец-Подольской городской управы / Гагенмейстер В. // Советский коллекционер.- 1925.- №17.- С.5-6;
11. ГАХО. Ф.Р. 823, оп.4, д.18, л.111-112;
12. *Дубинский И.В.* Трубачи трубят тревогу./ Дубинский И.В. - М.: Воениздат,1961.- 304с.;
13. Жизнь. - 1918. - 17 июля;
14. Запрещение выпуска бон// Наш голос.- 1919.- 26 января;
15. *Заславский Д.* Поляки в Киеве в 1920 году./ Заславский Д. - Пг.: Былое,1922.- 47с.;
16. *Иванов М.Л.* Чеки Харьковского Автокредита / Иванов М. // Ежемесячный бюллетень Объединенного отдела СФА.- 1929.- №5.- С.9-11;
17. Изъятие из обращения кредитных билетов в 100 карбованцев // Южный край.- 1918.- 6 октября;
18. К выпуску бон губернским земством // Голос юга.- 1918.- 26 июля;
19. К отсутствию денежных знаков // Голос юга.- 1918.- 26 июля;
20. К финансовому положению города // Голос юга.- 1918.- 31 июля;
21. *Кардаков Н.И.* Схема систематизации русских бон / Кардаков Н.И. // Советский коллекционер- 1925.- №20.- С.10-11;
22. Колекція Абросимова М.В.;
23. Колекція Зайцева Л.А.;
24. Колекція Лакшина З.Л.;
25. Колекція Харьковского исторического музея;
26. Колекція Штейнбука Е.Л.;
27. *Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.К.* Бумажные денежные знаки России и СССР./ Малышев А.И., Таранков В.И., Смиранный И.К. -М.: Финансы и статистика,1991.- 494с.;
28. Новые деньги // Наш юг.- 1918.- 10 апреля;
29. О выпуске бон// Наш юг.-1918.-25 мая;
30. О порядке выпуска советских знаков, стоимость которых не обозначена в твердой валюте // Коммунист.- 1920.- 7 марта;
31. О предоставлении вагонов для перевозки дензнаков и об отправке денег по почте: Постановление СНК, 16 января 1920 г. // Декрет советской власти: В 13-ти т.-М.,1975.- Т.7.- С.467-468;
32. О принятии срочных мер к правильному снабжению страны денежными знаками: Постановление СНК, 24февраля 1920г. // Декреты советской власти: В 13-ти т.-М.,1975.-Т.7.-С.525;
33. О создании при НКФ комиссии для планомерного распределения наличных дензнаков: Постановление СНК, 10 апреля 1919 г. // Декреты советской власти: В 13-ти т.-М., 1971.-Т.5.- С.434;
34. О созыве Нарбанком совещания для рассмотрения вопроса об урегулировании распределения дензнаков в центре и на местах: Декрет СНК, 7 августа 1919 г. // Декреты советской власти: В 13-ти т.-М.,1975.- Т.7.- С.378-379;
35. О чеках «Автокредита» // Возрождение.- 1918.- 28 апреля;
36. Об аннулированных деньгах // Пролетарская правда.- 1920.- 31 января;
37. Об аннулированных купонах // Известия ВРКПУ и ХСРД.- 1919.- 23 февраля;
38. Об украинских денежных знаках // Борьба.- 1919.-

18 февраля. **39.** Об установлении контроля за доставкой денег на места: Распоряжение СНК, 22 января 1918г. // Декреты советской власти: В 13-ти т.-М., 1957.- Т.1.- С.563; **40.** Объявление ХСРД // Борьба.- 1919.- 18 февраля; **41.** *Паустовский К.Г.* Время больших ожиданий. / Паустовский К.Г. – Одесса: Книжиздат, 1961.- 212с.; **42.** Письма из прошлого 1918-1920 годы // Свободная мысль.- 1992.- №15.- С.79-87; **43.** Приказ Финансового отдела Харьковского Совета Робочих Депутатов №12. // Борьба.- 1919.- 24 января; **44.** Разрешение выпуска бон // Наш голос. – 1919. – 11 апреля; **45.** *Сенкевич Д.А.* Классификация бон/ Сенкевич Д.А.// Советский коллекционер-1983.- №21.- С.152-156; **46.** *Тхоржевський Р.Й.* Нариси історії грошей в Україні/ Тхоржевський Р.Й.-Тернопіль,1999.-237с.; **47.** *Тхоржевський Р.Й.* Паперові грошові знаки (бони), як історичне джерело вивчення радянського суспільства періоду 1917-1925 рр./ Тхоржевський Р.Й. // Український історичний журнал.- 1971.- №12.- С.54-57; **48.** Финансовое положение города Харькова и выпуск бон // Наш юг.- 1918.- 12 апреля; **49.** Финансы земства // Наш юг.- 1918.- 2 июня; **50.** *Чекунов-Муратов К.М.* К выпуску нового каталога бон / Чекунов-Муратов К.М. // Северо-Кавказский коллекционер-1930.- №5.- С.5-7; **51.** *Эберзин А.Г.* Полтавские боны/ Эберзин А.Г. //Советский коллекционер- 1930.- №8-9.- С.219.